

„Paktum a krónikásokkal”

Mikszáth a történetírásról és a történelmi regényről

Mikszáth egész élete a történelem, a történeti múlt iránti kivételes fogékonyságot, érdeklődést, sőt nem egyszer szenvedélyes vonzalmat tanúsító korban, bizonyos szemszögből nézve: a historizmus korában telt el. Olyan korban, amelyben olykor máig ható érvénnyel foglalkoztak a történelem, a történetiség, illetve a történetírás fogalmának, természetének meghatározásával és szinte szünet nélkül iparkodtak a történelmi tények feltárásán és egybegyűjtésén. Olyan korban, amelyben Európa-szerte építészek, iparművészek százai munkálkodtak a múlt újraélesztésén vagy újrafogalmazásán, és festők, írók, színházi emberek sokasága próbálkozott régi korok történeteinek megidézésével.

Mikszáth felnőttkorának évtizedeiben a mindennapi élet valós és virtuális tereit is keresztül-kasul átszötték a történelmi hivatkozások. Megjelentek lakóhelyének, a fővárosnak épületeiben, köztéri szobraiban, magánlakások és középületek berendezésében, díszruhákban, egyedi és sokszorosított képzőművészeti alkotásokban éppúgy, mint szófordulatokban, szálólógékban, hogy azután a millenáris ünnepségek (majd pedig a Rákóczi-hamvak hazahozatalának) eseményeiben, restaurált, rekonstruált vagy megálmodott műtárgyaiban teljes kifejlődésükben mutatkozzanak meg.

Aligha kell bizonygatni, hogy Mikszáthnak (ahogy kortársainak is) a történeti múlthoz és mindenekelőtt a közelmúlthoz való viszonya gyermek- és ifjúkora egyik legfőbb mentális formáló mozzanata volt: 1848–49 történeteinek értelmezései éppúgy nagy erővel hatottak személyes nézeteire, ahogy a közgondolkodásra vagy a közérzületre is, hiszen e történetek még széles körben eleven, személyes, ugyanakkor mindinkább közösségivé alakuló történetekben értelmeződtek. *„A szabadságharc ideje már nagyon messze van, s még igen közel. A szívek, melyek ez eszméért dobogtak akkor, már kihültek, s a történelem még nem melegegett át”* – írta egy helyütt, arra célozva, hogy a közelmúlt kiegyensúlyozott történeti értékelésével csaknem lehetetlen próbálkozni.¹ Nyilvánvalóan tisztában volt pedig azzal, hogy az értékelés már a szabadságharc bukását követően elkezdődött szépirodalomban, politikai iro-

¹ Egy közbeszólás, Vetter Antal életéből (1882), Mikszáth 1972: 51–54. 1884-ben a Görgey-kérdésről szólva (hogy ugyanis áruló volt-e vagy sem a tábornok) még határozottabban fogalmazott: *„Legjobb volna, ha az igazság maradna. Hanem az el van ásva... befújta erősen a hó. Olyan nagy lapáttal majd csak később Klió fog tudni bánni, amellyel azt a havat elsöpörni lehet”*. A hét története (1884. november 29.) Mikszáth 1974: 76. Több mint negyedszázad múltán, Jókai élettrajzát írva,

dalomban és történetírásban egyaránt.² Az emlékezés és az emlékezet fenntartása központi helyet kapott az eleinte rejtőzködő, majd mindinkább nyíltabbá váló politikai küzdelmekben is, így (a maga lehetőségeihez mérten) már a diák Mikszáth is részese lehetett e folyamatnak. A forradalom és szabadságharc emlékezetét ekkor talán csak utalások, majd demonstrációk és emléknapiak éltették, a kiegyezést követően pedig főként a politikai retorika vitte tovább, önigazoló vagy éppen programadó módon. 1848–49 értékelése identitásalakító tényező lett, s mint ilyen, ellenállt a tárgyilagos, kritikai megközelítésnek. Másfelől pedig mindinkább (s nem kis részben Jókai idevágó regényei és visszaemlékezései eredményeképpen) ráborult a mítizálás leple, amely alatt kultusza is kifejlődött.

A távolabbi múltba visszanyúló történelmi tematika, amely a reformkorban virágzott ki először a magyar szépirodalomban, a közéleti problémák helyettesítőjeként is jelentőségre tett szert a neoabszolutizmus korában. Különböző kifejtésekben új csúcshoz ért el Kemény Zsigmond nagy intellektuális erővel és felkészültséggel, illetve Jókai képzeletgazdagon és olykor-olykor egyértelmű példázatossgal megalkotott műveiben. És egészen különös szövegfeleséget teremtve Thaly Kálmán 1860-as évekbeli történelmi ihletésű költészetében, majd álkuruc énekeiben.³ Mikszáth írói pályájának kibontakozásakor e három alkotó közül már csak a két utóbbi élt és működött (hosszan és a történelmi tematikát illetően is termékenyen, de korántsem egyedülként). A századfordulóra/századelőre pedig már új történelemszemlélet jegyében született új interpretációkért, mindenekelőtt Gárdonyi Géza és Herczeg Ferenc műveiért lelkesedett a közönség. És éppen ebben az időszakban bontakozott ki Mikszáth sajátos történelmiregény-írói munkássága is. Élete utolsó negyedszázadában nyolc olyan nagyobb lélegzetű elbeszélő művet adott közre, amelyeknek cselekményét a távolabbi vagy közelebbi múltba

mégiscsak vállalkozott arra, hogy saját értelmezésében állítsa olvasói elé a forradalom és szabadságharc időszakát.

- ² Feltehetően Mikszáth maga is ismerte az e törekvések jegyében létrejött jelentősebb alkotások egyikét-másikát, mint például a *Forradalmi és csataképeket*, valamint az *Egy bujdosó naplóját* Jókaitól, Kemény nevezetes röpiratait, Szilágyi Sándor 1849 és 1851 között megjelentetett kötetét, a kissé későbbiekből Szokoly Viktor *Honvéd Albumát* (1868), a Tóth Kálmán szerkesztette *Honvédmenház könyvét* (1870) és persze Horváth Mihály nevezetes könyvét, a *Magyarország függetlenségi harcának történetét* (1860) is.
- ³ Thaly már 1860-ban, kezdő költőként bemutatkozott efféle imitátori szerepben *Balassa Bálint siralomdalai bujdosásában* című versciklusával, nem sokkal később pedig megkezdte a kuruckor költészetének saját alkotásaival való kiegészítését. Ez utóbbiak szerzőségére olykor egyáltalán nem tartott igényt, mintegy odaajándékozta őket a múlt közköltészetének. Élete végéhez közeledve azonban önálló kötetben is bőven közölt belőlük, amelynek dr. Thaly Kálmánként jegyzett előszava szerint a verseket a kuruckor történész kutatója előzte meg, s eközben „*mintegy ösztönszerűleg kedvet kaptam a nevezett korszak szabadságharczai – legalább egyes, regényesebb vonatkozású – mozzanatainak költői alakú, verses feldolgozására a magam részéről az eredeti kurucz énekek, balladák, dalok mintájára*”. Thaly 1903: V–VI. Minderről újabban Benkő 2007.

helyezte,⁴ korábban csak rövidebb elbeszélésekben, versekben és regékben állt elő ilyesmivel.⁵ Történelmi allúziók azonban szinte minden időszakban és minden műfajban átszöttek vagy színezték műveit. A történelem különféle (anekdotikus, regényes és tudományos) interpretációi iránti érdeklődése éppily állandósággal állt fenn.

Bár mindeddig meglehetősen kevés figyelem fordult tájékozottságának felderítésére, különféle híradások (visszaemlékezések, levelek, műveiben elszórt megjegyzések) alapján feltételezhető, hogy történelmi ismereteinek egy részét közvetítőktől szerezte, különféle szóbeli közlésekből merítette.⁶ Emellett példák tucatjaival tanúsítható, hogy számos történelmi szakmunkát ismert, olvasott, hatásukról nemegyszer teljes nyíltsággal beszélt, más kérdés, hogy e hatások inkább ihletői lettek szuverén, egyszerre kritikai és relativizáló szemléletmódjának, mintsem felismerhető építőkövei. Történelmi témájú regényeihez természetesen ilyen történelmi munkákat is felhasznált: adatokat, történeteket kölcsönzött belőlük, de ezek is mindenkor saját értelmezésében (sokszor lényegre törő reflexiókkal) kerültek az olvasók elé, megmunkált szövegekben, átfogó, ismeretelméleti szkepticizmustól megérintett szemléletmód uralma alatt.

Bár lényegi kapcsolódási pontokat nehéz lenne találni Kemény Zsigmond és Mikszáth Kálmán írásművészete között, történelemszemléletükben fellelhetők rokon vonások. Történetírói eszményeiket tekintve pedig még közelebb állnak egymáshoz: osztoztak Macaulay történetírói teljesítménye iránti nagyrabecsülésükben. Kemény 1853-ban *Anglia története II. Jakab trónralépte után* (angolul írta Macaulay) című esszéisztikus könyvismertetésével foglalt félreérthetetlenül állást, Mikszáth pedig (ahogy erre Révai Mór János is hivatkozik visszaemlékezéseiben)⁷ élete utolsó évtizedében szóban és írásban ismételten kifejtette, hogy Carlyle mellett milyen nagyra tartja vitapartnerét, Macaulayt is. Mindkettőjüket a historikus, pozitívista, illetve az egykor volt eseményeket mintegy elregélő magyar történetírás művelőinek ellenpéldájaként szemlélte és mutatta be. Hasonló nagyrabecsüléssel szólt Taine-ről, akit egyik humoros, sőt szarkasztikus parlamenti karcolatában az Orbán Balázs-féle mesemondó

⁴ *A két koldusdiák* 1885, *A beszélő köntös* 1889, *A kis primás* 1891, *Különös házasság* 1900, *Szelistyei asszonyok* 1901, *Akli Miklós* 1903, *Jókai Mór élete és kora* 1905–1906, *A fekete város* 1909–1910.

⁵ Ez utóbbiakkal kapcsolatban lásd Hajdu 2008.

⁶ Érdekes, bár korántsem általánosítható példa hozható erre Révai Mór János visszaemlékezéseiből, amely szerint Mikszáth egy közös utazásuk alkalmával ismerkedett meg Macaulay esszéivel, oly módon, hogy ő (mármint Révai) „ex abrupto” magyarra ültette át számára az angol szöveget. „Mikszáth azonban ezzel is meg volt elégedve, sőt jobbnak tartotta az én eleven fordításomat azoknál, amelyeket utóbb meg tudott szerezni. Mindig ígértem volt neki, hogy Macaulay összes *essay*-it le fogjuk fordíttatni arra való fordítóval és magyarul kiadjuk. A fordítások el is készültek, sajtókészen várják a kiadást, de Mikszáth már nem érthette meg ennek a vágyának teljesülését.” Révai 1920: 201.

⁷ Révai először már említett emlékirataiban írt erről, megjegyezve: „[s]emmi nagyobb hatással nem volt azután Mikszáthra, mint ennek a két írónak (= Carlyle-nak és Maculay-nak) *essay*-i és egyéb történelmi munkái”. Révai 1920: 200. Néhány évvel később azután egy újságcikket is publikált e kérdésről: Révai 1926.

történészkedés antagonistájaként léptetett fel.⁸ (Figyelemre méltó, hogy e mulatságos karcolat voltaképpen a történetírás legsajátabb problémáit is érintő kérdést feszeget, azt ugyanis, hogy egyáltalán felderíthetők-e teljességgel a múlt vagy akár a jelen „tényeit” létrehozó cselekvések egyéni mozzanatrugói?)

Magától értődik, hogy magyar történészek nevei ennél gyakrabban tűnnek fel a Mikszáth-művekben: Fraknói Vilmos, Salamon Ferenc, Thallóczy Lajos, Marczali Henrik, Acsády Ignác és mások mellett a történeti szempont iránti olyan erős affinitású közíró is, mint Asbóth János. A legsűrűbben azonban talán a költészet és a történetírás egybeolvasztásán fáradozó Thaly Kálmánt emlegeti, s parlamenti karcolataiban nemegyszer csaknem annak a Nietzsche által leírt állapotnak megtestesítőjeként szerepelteti, amelyben a „történeti érzék” már-már pusztító mértékben teng túl.⁹ „Annyira beleélte magát Rákócziék közé, hogy itt is örökké maga mellett érzi őket. Ott ül a balján Bercsényi s nyers igazságokat sugdos a fülébe, – látja Kollonicsot a túlsó oldalon, s vérbe borul szeme a dühtől” – olvashatjuk Thalyról a *T. Ház* parlamenti szónokokat jellemző fejezetében.¹⁰ Másutt pedig a múlthoz mint értelmezési kerethez ragadt politikusi mentalitás és magatartás (számos követővel bíró) prototípusaként jeleníti meg: „[m]ár ezen túl hosszabbak lesznek a viták. Megjött Thaly. Őszbecsavarodó göndör haja majdnem a vállát verdesi. Egészen hasonlít már II. Rákóczi Ferenchez, akinek a képét ott hordja üvegmedalionban az óraláncán. Nagy reverenciával fogadják mindenfelé a meggyógyult utolsó kurucot. Pedig nagy labancvilág van odabent. Csupa ellenzéki szónokok perorálnak ugyan, de a kormánypárt összetart, s mintha valamennyi vízhatlan köpenyegben ülne ott, nekik bizony hiába csurog az eső.”¹¹

A magát a történetisé, vagy pontosabban a történelem hitvallójaként megjelenítő Thaly¹² néhány kollégájával együtt említésre méltó szerephez jut az *Új Zrínyiász* történetében is. Ők lesznek a feltámadott szigetváriak személyazonosságának, s így végső soron a hitelesség kérdésének eldőntői. Az e kérdésre parodisztikus kedvvel megalkotott válaszokból, állásfoglalásokból és viszonyulásokból világosan kitetszik az elbeszélő (s itt tegyük egyenlőségjelet:

⁸ *Két ülés leírása II. Taine úr száz év múlva* (1889). Mikszáth 1984: 146–170.

⁹ Nietzsche 1989: 42–45.

¹⁰ *A Tisztelt Ház, 1885.* Mikszáth 1969: 206. Hogy időnként Thaly mintegy reinkarnálódott kurucoként tekintett önmagára, kiolvasható a *Kuruczdalok...* című kötetének versei elé mottóként helyezett (1868-ban írott) soraiból: „Engem, Rákóczi, híveddé / – Bár mindenek hagyjanak el, – / Az Úr régi kuruczoknak / Hamvaiból támaszta fel, / Hogy zsarnokok hizelgői / Mit nevedre rákentek – / Lemossam a hazugságot / S nagy lelkedről hymnust zengjek.”

¹¹ *A T. Házból* (1885. április 18.). Mikszáth 1977: 197. (A mai olvasó talán nem is gondol arra, hogy Thalyt és híveit csupán egy szűk évtizednyivel választotta el nagyobb időszakasz az igazi „kurucvilágtól”, mint többünket 1848–49 történéseitől. Vagyis Mikszáth némely vonatkozásban úgy beszél a parlamenti „kurucokról”, mintha ma valaki aktuálpolitikai írásaiban széchenyiánusokkal és kossuthistákkal példálózna.)

¹² A Történelmi Társulat alapítójának egyikeként és titkáráként 1869. május 20-án elmondott „programbeszédében” egyértelmű áthallást megengedve jelentette ki: „[a] *História a mi erős várunk, ez oltalmazza jogaink gyökerét*”. Idézi R. Várkonyi 1961: 124.

Mikszáth) álláspontja, mely szerint a hitelesség éppolyan viszonylagos valami, mint a történeti igazság. Hiszen mindkettőt különféle értelmezések hozzák létre, alkotják meg. Ez a szerzői álláspont a regény több helyén is félreérthetetlenül nyilvánul meg, a leghatározottabban talán e néhány mondatban: „[a] pápai enciklika különben a társadalom minden rétegeiben eloszlatta a kételyeket. Egy hang sem emelkedett többé a csoda ellen. A Történelmi Társulat kiküldött bizottsága ennél fogva szintén megállapította a távirati jelentésében személyi ugyanazonosságukat. Ezt Czobor Béla is bizonyítja – de ruházatukat nem tartja korhűnek”.¹³ Nem kevesebbről van itt szó, mint a hitalapú és a tudományos igazság kinyilatkoztatásának módjairól, végső soron a csalhatatlanság két fajtájáról. Az persze csak erősíti e mondatok szatirikus-parodisztikus felhangját, hogy Mikszáth végül éppen Czobor Béla véleményére hivatkozik, hiszen Czobor papi és történészi mivolta egyaránt ismert volt a korabeli műveltebb közönség előtt. Az elbeszélő szerint ugyanis a Történelmi Társulat a tudomány oldaláról mintegy jóváhagyja a pápai enciklikát (vagy legalábbis elfogadja állításait), s éppen Czobor az, aki (legalábbis a feltámadottak ruházatának autentikus voltát illetően) fenntartásait is kinyilvánítja. Nagyon is valószínű persze, hogy Mikszáth mindezzel nem Czobor intellektuális függetlenségét kívánta megjeleníteni, hanem sokkal inkább a szakértelem elbizakodottságát kifigurázni.

Az 1867-ben alakult Magyar Történelmi Társulat, amely a regény keletkezése idején több mint 1700 tagot számlált, egyszerre szakmai és társadalmi intézményként tűnik fel a műben, és okkal. Tagjai között ugyanis többségben voltak az amatőr (vagy a szó legjobb értelmében is vett műkedvelő) történészek, akik nemegyszer fontos pozíciókat töltöttek be a közigazgatásban és a közéletben, mint például a Veszprém vármegyei alispán, Véghely Dezső vagy báró Radvánszky Béla (országgyűlési képviselő, Tisza Kálmán veje), és akik külső presztízsüket a társulat igazgató választmányában is kamatoztatták. Az igazgató választmányban olyan (egyébként szorgalmasan publikáló) különcök is helyet kaptak, mint Odescalchi Artúr herceg (Batthyány Lajosné és Károlyi Györgyné unokaöccse), aki, mint feljegyezték, középkori modorban, szekereken, lóháton, történeti öltözkű csatlósok kíséretében költözött át somogyi birtokáról Bars megyei kastélyába.¹⁴

Ez effajta jelen ellenében való élés könnyen értelmezhető nietzschei fogalmakkal („a történelemmel való túltöltekezés”, „a felejténi-tudás” hiánya¹⁵), s anélkül, hogy Mikszáthot nietzscheiánus színben kívánnám feltüntetni, úgy vélem, hogy a jelen ellenében élés problematikájának szentelt regénye (*Beszterce ostroma*), amelyben Odescalchi nagy vonulásának

¹³ Mikszáth 1957: 73.

¹⁴ Sturm Albert szerint ez a kastély „egészen középkori modorban volt berendezve vízárkokkal, mellvédekkel körülvéve, és benne egy fegyvertermet rendezett be rendkívül gazdag fegyvergyűjteménnyel a legrégibb időből. A bástyaszerű mellvédről két ágyú nézett alá, melyek nevezetes vendég érkezétre mindig eldördültek, mire az egész udvari cselédség középkori ősmagyar öltözetekben sietett a fogadásra.” Sturm 1887: 40.

¹⁵ Nietzsche 1989: 30., 53., 95. stb. (Az eredetiben: die Kunst und Kraft vergessen zu können, illetve: die Übersättigung einer Zeit in Historie.)

mozzanatai is felsejlenek, szinte a német filozófus szellemében mutatja be a múlt iránti szenvedélyes elköteleződést a jelen sírásójaként.¹⁶

Ahogy a *Beszterce ostromában*, más Mikszáth-művekben is jól felfejthető e pusztító-romboló (de legalábbis roncsoló) elköteleződés kritikája, amelyet sokszor tompít (de legalábbis relativizál) az előadás humoros vagy ironikus hangneme. Ez azután olyan merőben „polgári” (és merőben magánéleti) tematikájú művekre is kiterjed, mint a *Szent Péter esernyője*, amelyben a családi múlt, örökség iránti elköteleződésből való kiszabadulás lehetséges vagy lehetetlen volta éppoly központi helyet tölt be, mint a „dzsentrí problematikát” megjelenítő *Gavallérokban*. A történeti múlthoz kötődő pragmatikus és (így természetesen) szelektív viszony regénytémává emelése¹⁷ pedig fergeteges szatírába torkollik a millenniumi rendezvények színpadiaságától is ihletett *Új Zrínyiászban*. (Megjegyzendő azonban, hogy a mű ironikus és patetikus vonásokat egyaránt nem nélkülöző epilógusa nemcsak a felfordult világrendet állítja vissza, hanem a történelmi cselekvésminták erejét is.)

Miként a jelen idejű történetekben időről időre szerepet kap a múlt (mintegy a jelenben túlbujránzó történeti utalások és gesztusok reprezentációjaként),¹⁸ úgy tűnnek fel a jelenre való célzások, elbeszélői kitérőkbe foglalt elmékedések a történelmi színezetű Mikszáth-regényekben (és nemegyszer novellákban is). Ezek között több olyan is akad, amely a történetírás sajátlagos problémáival foglalkozik.¹⁹

Több egyértelmű kijelentéssel, illetve szövegrészlettel tanúsítható, hogy Mikszáth a hazai történetírásból a művészi invenciót, a történeti regényirodalomból pedig az esszéisztikus

¹⁶ Nietzsche 1989: 31. (Az eredetiben szó szerint így: Totengräber des Gegenwärtigen.)

¹⁷ Végső soron hasonló megállapításra jutott T. Szabó Levente is *Mikszáth, a kételkedő modern* című munkájában: „Zrínyiék tehát nem attól élnek és valóságosak a 19. századiak számára, hogy egyszerűen léteznek, hanem attól, hogy érdekek mentén eltérő személyek és közösségek valószínűsítik őket. A jelen és a múlt felépítésének ez az érdek- és csoportfüggő volta a későbbiekben is viszsztatérő metafikciós problémája lesz a regénynek.” T. Szabó 2007: 37.

¹⁸ Mikszáth többször is retorikai teljesítményekben, s szinte mindenkor leplezetlen parodisztikus célzattal jeleníti meg a történeti hivatkozásokkal való (vissza)élés példáit. *A körtvélyessi csínyben* frappáns értékelő bevezetéssel ekként: „Kozsehuba úr most újra visszakanyarodott őseihez (illetve a mieinkhez), turkálván a történelemben, oly otthonosan, mintha a saját Wertheim-szekrénye lenne, előhozta Szent Lászlót, aki nem akart a keresztes hadak vezére lenni, hanem maradt atyáskodni a saját népe fölött. Avagy ki ne hallotta volna hírét I. Bélának, ki midőn eléje tették a király sátorában a kardot és koronát, a kevésbé csillogót, a kardot választotta. Igaz, hogy gyilkos tör villogott a függöny mögött, de vajon nem várnak-e téged is veszélyek, tisztelt barátom, nagyságos polgármester úr, ha a csillogóbb pályát, a képviselőséget választod?” (Kiemelés tőlem – F. A.) Mikszáth 1958: 161.

¹⁹ Szinte mindahány a történész kortársak egyikét-másikat (olykor az egész szakmát) megcélzó fricska. *A szelistyei asszonyokban* például nyilvánvalóan a kor viseletkutatóira (köztük a leltárakat és hozományjegyzékeket kutató Radvánszky Bélára) vonatkoznak a következő mondatok: „[i]róink, tudósaink, akik tanulmányokat tettek e téren, folyton csak a gálruhákat kutatják, s így most már egészen tiszta tudomásunk van őseinknek arról a viseletéről, amit nem viseltek, de amit viseltek [i. e. a hétköznapiakon], arra nem vet ügyet senki.” Mikszáth 1957a: 124.

vonásokat hiányolta. A történelmi regényre nézve ez leghatározottabb megfogalmazásban talán az 1902-es *Almanach-előszóból* idézhető: „[r]égi szilárd hitem, hogy a magyar történelmi esszé csak akkor születik meg, ha egy poétai szem hatol be a múltak mélységébe, életet fújva a tényekbe, adatokba, és vice versa, csak akkor lesz a magyar regény igazi magaslaton (a Háború és béke nivója körül), ha az elbeszélő az esszéista eszközeivel is hathat. Vagyis, ha az esszéistában benne van egy kicsit az elbeszélő poéta, s ebben az esszéista”.²⁰

Némileg sarkosan fogalmazva elmondható tehát, hogy Mikszáth a történelmi témák kidolgozása tekintetében (is) a kérdésfelvetések leleményességét, az előadás (narratíva) ihletettségét nevezte meg a hitelesség végső forrásául. *Olvasás közben. Laikus megjegyzések a történetírásról* címmel 1908-ban (már *A fekete városra* való készülődése közben) közreadott elmékedéseiben minden más kijelentésénél nagyobb erővel hozza mindezt olvasói tudomására. Ez a Marczali Henrik 1907-ben megjelent nagy munkájára (*Az 1790–1791. országgyűlés*) reflektáló írás akár a kortársi magyar történetírás átfogó kritikájaként is olvasható, de legalább annyira mélyreható (ámbár humorral ízesített) megjegyzéseket tartalmaz általában véve is a történetírásról.²¹ Ilyen egyszerre magvas és mulatságos mindjárt az első megállapítás is, amely szerint a képzelőerő elengedhetetlen „a tények szerves összefüggésbe hozatalához, mert a történetírás olyan, mint a parókacsinálás: a hajnak valódinak kell lennie, de amibe illesztjük az egyes hajszálakat, az nem lehet valódi fejbőr”.²² A történelmi munka tehát olyan sajátos konstrukció Mikszáth szemében, amelyet az egyéni gondolatmenet és előadásmód ereje tart össze, igazol és hitelesít. Olyan konstrukció, amely nemcsak hogy nem lehet örökérvényű, hanem eleve sérülékeny és romlandó. Ki van téve az idők változásainak. „Egyben hát föltétlenül nyugodjunk meg, hogy a dolgok nem egészen úgy történnek, ahogy a történelmekben meg van örökítve. Hiszen szó sincs róla, igazságoknak látszanak ezek a ti okoskodásaitok és következtetéseitek, de meddig? Míg valahonnan a por alul elő nem kerül egy újabb adat, s halomra esik össze az egész építmény, mint valami kártyavár. Sőt csak addig, míg egy másik történetíró meg nem változtatja az illető kort vagy alakokat, a maga más világtításával. Macaulay megbírálja mondjuk a Nagy Fridrikről írt munkát, s esszéjében polemizálva a szerzővel, a kritikai megjegyzések sokaságából lassanként kialakul egy másik Nagy Fridrik, s az is marad egész addig a napig, míg egy Macaulay-nél is nagyobb talentum szétűt az ő adatai és jellemző színei közt is, kimutatván, hogy egyik sem az igazi Nagy Fridrik, csak az övé [...] Szegény Nagy Fridrik, neki kell minduntalan változnia az idők folyamatában, pedig csak a történetírók változnak. Aki tehát azzal fog történetíráshoz, hogy csak az abszolút igazat fogja megírni, az legfeljebb regisztrátor lehet, nem írhat jó történelmet; aki pedig jó tör-

²⁰ Mikszáth 1970: 778.

²¹ *Olvasás közben (Laikus megjegyzések a történetírásról)*, 1908. Mikszáth 1970. Az, hogy Marczali e művéről szólva a *Husadik Század* kritikusa, Mikszáth „laikus elmékedéseit” kiváló cikknek nevezi, tanúsítja, hogy az ekkorra már a társadalom- és történettudományokhoz kapcsolódó korszerű, egyszersmind radikális álláspontok gyűjtőhelyének tekintett folyóirat munkatársainak történetírásról alkotott véleményétől nem volt idegen Mikszáthé. Vö. Harkányi 1908: 203.

²² Mikszáth 1970: 427.

ténelmet ír, az nem írhat abszolút igazat.”²³ (Talán maga Hayden White és valamennyi lelkes vagy éppen kritikai követője is, mint Frank Ankersmit tetszéssel olvasná e sorokat.)

A továbbiakban szó esik a kérdésfeltevések relevanciájáról, a történészeknek az általuk kikutatott adatok iránti elfogultságáról, és – kifejezetten a magyar történetírással kapcsolatban – nyelvi készségtelenségéről, lényegét elfedő „félénkségéről”.²⁴ Egyszersmind arról az egyoldalúságról is, amelyre az „ösmesterségeket” protezsztáló Herman Ottó is utalt az ezredéves kiállításán bemutatott történeti emlékeknek szentelt kötetben: „[a] történeti irodalom még ma is leginkább a hatalomhoz [...] köti korszakait és alig-alig vet ügyet ama zajtalan, sokszor verítéssel és bánat könnyeivel áztatott munkára, melyből a hatalom korszakokon át merítette minden fényét”.²⁵ Mikszáth ugyanerről az egyoldalúságról a következőket mondja: „[d]e még a fantáziahiánynál is nagyobb baja a magyar Kliónak, hogy csak a királyi kastélyok és országgyűlési termek körül őgyeleg, a népet nem látja. Hogy a királyok mit csinálnak, tudjuk, de miért csinálják ezt, amazt, tudnánk, ha az is elének tárulna, hogy ugyanakkor a nép mit csinál, mit érez. Egyiket a másik nélkül megérteni és megítélni lehetetlen. De Klió a Herkó páternek se mozdul ki a királyi ereszek alól, és csak úgy a fal mellől historizál. Pedig milyen gyönyörű mező van odakünn, ha egy kicsit odébb is elkalandoznék.”²⁶ Minden jel szerint a közelebből nemrégiben megismert történész, Takáts Sándor munkásságát érezte legközelebb állónak ehhez.²⁷

Ha csak közvetett bizonyítékok utalnak is rá, valószínűleg érdeklődéssel forgatta Tóth Béla könyveit, s nemcsak az oly népszerű *Magyar anekdotakincset* (benne számtalan történelmi anekdotával, amelyek némelyikét maga is felhasználta), hanem a magyar szállóigék összegyűjtésével (*Szájrukról szájról. A magyarság szállóigéi*) csaknem egyidejűleg formálódó *Magyar ritkaságokat* és a „világtörténet furcsaságait” bemutató *Mendemondákat* is. Feltehetően kedvére

²³ Mikszáth 1970: 431.

²⁴ „Történetíróink immár olyan helyeken is félénkek, ahol biztos a talaj, és ott se mernek elevenek, színesek lenni, ahol sok a koloritanyag. Azt hiszik, minden méltóságukat elvesztenék, ha elmosolyodnának. Egy nyelv képződött e hagyományos félénkségből, egy szürke, sablonos, úgyszólván banális nyelv, olyan, mint a gyermekek skatulyáiban az építőkövek, hogy mindenféle eseményt ki lehet belőle rakni, egy történelmi irány, hasonlatos az interpellációkra adott miniszteri válaszok nyelvéhez, amely úgy fejezi ki a semmit, mintha valami volna, s amelyben a valami is észrevétlenül úszik, mint harmatkása a békanyálban. E nyelvezetnek hadat kellene üzenni már egyszer, kivált a történetírásban, ahol a luciditás és a Tacitus tömörsége a főkövetelmény. Aztán egy kicsit több bátorság, uraim. Egy-egy merészebb következtetéstől kár mindjárt hidegtelelést kapni.” Mikszáth 1970: 432.

²⁵ Herman 2002.

²⁶ Mikszáth 1970: 433.

²⁷ Az 1902-től a parlament levéltárosaaként működő Takáts Sándorral a Jókai-életrajz megírását követően került közelebbi kapcsolatba. A komáromi születésű történész egyike volt azoknak a „szakértőknek”, akikkel a korrektúrapéldányokat, észrevételeiket, kiigazításait kérve, átolvastatta. Ettől kezdve a megtapasztalt rokon érdeklődés, szemléletmód és írásmód vona bensőséges kapcsolatba őket. Levelezésük és Takáts visszaemlékezéseinek tanúsága szerint Mikszáth gyakran kért tőle tanácsokat, információkat és olvasmányokat műveihez (*A fekete városhoz* például), s általában véve is szívesen társalgott vele. Takáts [1930]: 401.

való volt szerzőjük hitvallása is, amely szerint „*az anekdotákban benne van az ember, az erős közvetlenséggel élénk álló én, aki mindig érdekes, mindig közülünk való, s akit a történetírás mai rendszere szinte mellőz, mert az adatok tengerében legtöbbször elvész a személy*”.²⁸ És bizonyára egyetértően azt a fejtegetést is, miszerint a mendemondák legalább annyit elárulnak a korról, amelyben szárnyra keltek, mint az adatolható tények.²⁹

A történelmi regényről, legalábbis ami saját ez irányú működését illeti, ha nem is részletekbe menő fejtegetéseket, de ugyancsak határozott állásfoglalásokat olvashatunk Mikszáth műveiben, néha éppen magukban a történelmi időkben játszódó regényeiben, máskor pedig a hitelesség kérdését felvető, olvasóihoz intézett, nyilatkozatnak is beillő leveleiben.

A beszélő költő (1889) majdhogynem incselkedő utószavában a történelmi tényekhez való ragaszkodás és a művészi hitelesség összeegyeztethetőségének kérdését első ízben (már egyértelműen, ha némi megengedő felhanggal is) válaszolja meg: „*talán kissé túlságosan ragaszkodtam azon pár sornyi krónikához, mely rendelkezésemre állt. E nélkül valóban kerekébb, egyöntetűbb, hogy úgy mondjam, esztétikaibb lehetne a mese. De bármennyire ragaszkodtam a krónikamaradványokhoz, mégse kívánom tekintetni az elbeszélést például történelmi epizódnak Kecskemét múltjából, mert a mese benne a fő: a történelmi események csak mint színek bukkannak föl mögötte. S e színeket önkényesen hoztam össze a kaftány szereplésének idejére, száz év előtről, vagy száz év utánról. Néhol a színeket hoztam a kaftányhoz, másutt a kaftányt vittem a színekhez.*”³⁰

Azt, hogy a történelmi korokba visszakalandozó regényírónak mekkora szabadsága van, az alkalomhoz illő változtatásokkal még többször megismétli majd cikkeiben és levelekben is. (Ez utóbbiak előadásmódja határozottabb, egy történelmi novellája hitelességének kérdésében családtörténelmi adatokra hivatkozó Jósza Andrásához intézett 1898. január 12-én kelt válaszlevélben pedig egyenesen szarkasztikus: „*Dickens őrnagyai, akik azt mesélik, hogy a Yorki herceggel voltak per tu, nem eleven húsból és vérből való alakok, s igen komikus lenne, ha a Yorki kir. herceg kinyilatkoztatná, hogy ő sohase volt semmilyen őrnagyokkal per tu – ez a Dickens alakjain nem rontana, csak a Yorki herceg irodalmi felfogását tüntethetné fel rossz színben*”.³¹ *A fekete város* cselekményének történelmi hitelességéről érdeklődő Görgey Albertnek pedig egyenesen kijelentette: „*[/]egjobb tehát úgy venni, hogy az egész regény költött, aminthogy költött is. A Görgey család pusztán keret, melyet néhány általam szeretett tagjában nagyra tartok s melyet megaranyozni kívántam tollammal. Teljesen egyre menne, ha az alispánt Nagy Mihálynak hívnák, vagy bárminek. Mert nem valamely család »igaz« történetét akartam papírra tenni, hanem egy kornak az igazi levegőjét*”. (1909. augusztus 15.)³²

²⁸ Tóth 1899: IX.

²⁹ „*A mendemonda szereti a nagyot nagyobbá, a szörnyűt szörnyűbbé tenni. [...] De a valószínűség és a józan ész ellen ritkán vét, mert kedveli az igazságot a kohlmányban. Szóval mindig jóhiszemű. Ezért, mikor mendemondákat hüvelyezünk, legtöbbször rábukkanunk a szecska közt a gyöngyszemre: a pletykában az erkölcsi értékre.*” Tóth 1901: X.

³⁰ Mikszáth 1957/b: 251.

³¹ Mikszáth 1961: 79.

³² Mikszáth 1961a: 42.

Ez a kifejezés: *a kor igazi levegője* kulcsfontosságú *A fekete város*, s különösen az a *Jókai Mór élete és kora* című életrajzi regény vonatkozásában, amelyben mint a történetírás számára végső soron megragadhatatlant emlegeti az elbeszélő.³³

Ezt a „*levegőt*” nyilvánvalóan nem hiányolhatjuk (a még mikszáthi kritériumok szerint is csak áltörténelmi regénynek vagy mesének nevezhető) *A két koldusdiákról*, *A kis primásról* vagy *A szelistyei asszonyokról* szólva, amelyeket végképp csak az a többször és bennük is hangoztatott véleménye kapcsol a valóságos történeti tematikához, hogy az emberi viselkedés csaknem örök (mondhatnánk társadalomlélektani) törvényeknek van alávetve.³⁴

A szétbontott krónikák. Magyarázó bevezetés vagy paktum a krónikásokkal címet viselő szatirikus írásának bevezető soraiban ugyanezt általánosságban és bizonyos rezignációval adta elő: „Éjjél táján hátradőltem karszékemben, lehunytam pilláimat egy percre, hogy leírandó gondolataimat rendezzem, azon tűnődtem ugyanis, mi az idő?

Valami, ami van, ami mindig volt és mindig lesz. Kisfiú koromban sehogy sem értettem a tanítást: becsüld meg fiam az időt. Miért? Mi becsülni való van azon, ami mindig van és soha el nem fogyhat? Azonképpen nevettem a felsóhajtásokat, hogy 'megy az idő'. Hát ugyan hova menne? Nem megy az sehova, de áll örökre egy helyen. S ha éj nem követné a napot, mint sakkasztalán fekete kocka a fehéret, ha állandóan nappal volna, nem is lehetne észrevenni az

³³ „Mily bohóság a történelem szemben a valósággal! A krónikás összerakja az eseményeket, az indokokat, bepillantást hagy a rotyogó fazekakba, ahol azokat főzték, szemléltetővé teszi a füstöt, mely a kéményen kiment, a lángot, amely azokat felforraltta, de nem képes elővarázsolni a hangulatot, a miliőt, melyben történtek. Ki értené meg, a mai lehűlt vérrel, az ifjaknak e Betlehemjárashoz hasonlatos meneteiből az extázisnak azt a paroxizmusát, amelyet mindannyiszor előidézték a pontokkal és a forradalmi dallal? Amilyen tökéletes törvényeken nyugszik a föld forgása, hogy együtt mozog a levegő rétegeivel – olyan tökéletlen a történelem, ahol az események a levegőjük nélkül raktározatnak el.” Mikszáth 1960: 124.

³⁴ E motívumot, amelyet többször is felhasznált parlamenti karcolataiban, s kedvvel hozott elő már idézett „laikus” elmélkedéseiben is, meggyőződéssel alkalmazták mások is. E végső soron szociológiai alapú történelemszemléletre itt most csak egyetlen, már-már mikszáthi allúziókat sejtető példát idézek, annak ismételt érzékeltetésére, hogy Mikszáthot milyen rejtett vagy látható szálak kapcsol(hat)ták a szociológiai szempontokat hangsúlyozó történelemszemlélet híveiként feltűnő korszerűekhez és radikálisokhoz: „Avagy azon jellemvonások, melyeket Werbőczinél kiemeltünk, nem találhatók-e fel közéletünk mai szereplő férfjaiban? A magántitkár, ki egyúttal állami hivatalt tölt be, dinasztiaellenes politikus, ki a királytól fogad el állásokat, a nagyurak kapzsiságának lángelkű ostromozója, aki tőlük meríti jövedelmének legtöbb részét; az ellenzéki vezér, ki a kormányt folyton kedvezésekért és kérvényekkel ostromolja; a vérszomjas tigris, akivel a színpalak mögött mindig lehet okosan beszélni, az aranyszájú szónok, ki több nyelven folyékonyan beszél, s kinek tettei folytonosan meghazudtolják szavait, a magas rangú állami tisztviselő, aki mindig magának fölőzi le a tejfelt; a pártvezér, kinek hűségét mindig új adományokkal kell biztosítani; az ellenzéki vezér, ki uralomra jutván, még romlottabban kormányoz, mint elődei; a szegény, de köznemesi család sarja, ki közpályája végén milliomos lesz; az igazságügyi kormány legfőbb vezetője, aki magas állását saját meggazdagodására használja fel; a pecsétőr, ki megsarcolja a gazdag embereket; a politikus, aki alázatos felfelé, de kegyetlen lefelé – nem ismeretlen típusok a tulipánkor-szak történetében sem.” Szende 1907: 832.

időt, még kevésbé fölparcellázni évekre és napokra, minthogy nem lehet fölmérni utcákra és terekre a világűrt vagy a levegőt vagy a semmit.

Voltaképpen csak mi megyünk, mi emberek. Csakis mi. Egyéb minden marad. Vigasztaló ebben csak az, hogy ámbár nem tudunk róla, mi is visszatérünk eseményeinkkel együtt, csak nexusaink mások és az események külseje más. Mert ha az emberek ugyanazok, a motívumaik se lehetnek elűtők. Következésképp a cselekedetek belső tartalma nem változhat – változhat pusztán a megjelenési tolettjük. Az a mindenkori divathoz igazodik.”³⁵

Aligha lehetne állítani, hogy az itt bemutatott történelemszemlélet bármiféle előrehaladás-képzet jegyében fogant volna, azt viszont sokkal inkább, hogy Mikszáth az invariáns mozzanatok hangsúlyozásával eleve kizárta értelmezéseiből a célképzeteket, s előadásmódjának távolító, humoros-ironikus tónusával folyamatosan figyelmeztette is erre olvasóit.

E bevezető után egy másik nagy probléma: az utókor ítéleteinek „igazságossága” is terítékre kerül. „*A Tinódi ügyben nem lehet tenni semmit*” – közli az elbeszélő az íróasztala előtt éjszaka mintegy interpellálóként megjelenő hat középkori krónikással. A kísértetté lett egykori krónikások ugyanis azt sérelmezik, hogy a fővárosban tervbe vették Tinódy (sic!) Sebestyén szobrának felállítását: „*csak egy klapanciacsináló kóbor poéta, és mégis mint történetíró kap szobrot*”. Az elbeszélő azonban felvilágosítja őket, hogy ez már eldöntött ügy: aki egyszer szobrot kap, vagyis emlékművé lesz (mai kifejezéssel élve: bekerül „az emlékezet helyei” közé), azt szinte lehetetlen (legalábbis egy időre!) a kanonizáltság talapzatáról letolni. Később pedig közvetve azt is világossá teszi, hogy amikor az utókor válogat az egykori történeti interpretációkból, erre nemcsak joga, hanem helyzetéből adódó felhatalmazása is van. A krónikásokat ezután újabb megrázkódtatás éri: szembesülniük kell az elbeszélőnek az ő horizontjukat messze meghaladó történeti tudásával. Olyan tudással méghozzá, amely nemcsak az általuk már meg nem ismerhetett tényekre vonatkozik, hanem a saját megélt korukra is: „*[e]lmondtam az Árpádok kihalását, aztán áttértem az Anjoukra, ezt még [Kálti] Márk is tudta és egyszer-egyszer beleszólt; ámbár elismerte, hogy némely dologról jobban vagyok informálva, mint ő, dacára, hogy akkor élt – mondta is, hogy hozzám hasonló nagy tudóssal még nem beszélt*”.³⁶ E mulatságos elbeszélésben a történetírás (sőt maga a történetiség) nagyon is újszerű felfogásban kerül elő, olyasfajta (a krónikások számára keserű) tanulsággal, mely szerint a nézőpont hitelességéből nem következik a látvány hitelessége, illetve hogy a régi interpretációkat időről időre át kell értékelní, vagyis hogy lehetetlenség az egyetlen történelmet: a történelmet „megírni”.

Mindent egybevetve, a különbségeket szem előtt tartva sem túlzás azt feltételezni, hogy Mikszáth történelmi témájú regényei és elbeszélései éppúgy a történelem megragadhatóságának kérdésére igyekeznek választ találni, mint elmékedései és állásfoglalásai. Olyan kérdés ez, amely előttünk is nyitva áll.

Fábri Anna

³⁵ Mikszáth 1969: 373.

³⁶ Mikszáth 1969: 375.

Hivatkozott irodalom

- Benkő Krisztián 2007: Filológia, ideológia, poétika. In: Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története II.* Gondolat, Budapest, 649–661.
- Hajdu Péter 2008: A történelem a Mikszáth-novellákban. In: N. Tóth Anikó (szerk.): *Mikszáth – Hagyomány és értékek.* Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, 73–81.
- Harkányi Endre 1908: Az úgynevezett „reformországgyűlés”. *Husadik Század* (2). 190–203.
- Herman Ottó 2002: Bevezetés az Ősfoglalkozásokhoz. In: *Magyarország történelmi emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon* [CD-ROM]. Arcanum, Budapest, A 26.
- Mikszáth 1957: *Új Zrínyiász.* Akadémiai Kiadó, Budapest, MKÖM 10.
- Mikszáth 1961: *Mikszáth Kálmán levelezése II.* Akadémiai Kiadó, Budapest, MKÖM 25.
- Mikszáth 1961a: *Mikszáth Kálmán levelezése III.* Akadémiai Kiadó, Budapest, MKÖM 28.
- Mikszáth Kálmán 1957a: *A szelistyei asszonyok.* Akadémiai Kiadó, Budapest, MKÖM 12.
- Mikszáth Kálmán 1957b: *A beszélő köntös.* Akadémiai Kiadó, Budapest, MKÖM 3.
- Mikszáth Kálmán 1958: *Két választás Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, MKÖM 9.
- Mikszáth Kálmán 1960: *Jókai Mór élete és kora. I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, MKÖM 18.
- Mikszáth Kálmán 1969: *Kisebb elbeszélések (1893–1910).* Magyar Helikon, Budapest, Mikszáth Kálmán Művei, MKM 13.
- Mikszáth Kálmán 1969a: *Politikai karcolatok (1881–1908).* Magyar Helikon, [Budapest], MKM 14.
- Mikszáth Kálmán 1970: *Tárcák, cikkek, karcolatok (1869–1910).* Magyar Helikon, [Budapest], MKM 15.
- Mikszáth Kálmán 1972: *Cikkek és karcolatok.* Akadémiai Kiadó, Budapest, MKÖM 64.
- Mikszáth Kálmán 1974: *Cikkek és karcolatok.* Akadémiai Kiadó, Budapest, MKÖM 69.
- Mikszáth Kálmán 1977: *Cikkek és karcolatok.* Akadémiai Kiadó, Budapest, MKÖM 70.
- Mikszáth Kálmán 1984: *Cikkek és karcolatok.* Akadémiai Kiadó, Budapest, MKÖM 78.
- Nietzsche, Friedrich 1989: *A történelem hasznáról és káráról.* Akadémiai Kiadó, Budapest, (Eredetije: Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben, 1873.)
- R. Várkonyi Ágnes 1961: *Thaly Kálmán és történetírása.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Révai Mór János 1920: *Írók, könyvek, kiadók.* Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Budapest.
- Révai Mór János 1926: Macaulay és Mikszáth. *Pesti Napló*, 1926. július 8., 7–8.
- Sturm Albert 1887: Szerémi herczeg Odescalchi Arthur. *Protestáns Képes Naptár*. 1887. 38–41.
- Szende Pál 1907: Werbőczy. *Husadik Század* (10.) 821–838.
- T. Szabó Levente [2007]: *Mikszáth, a kételkedő modern.* LHarmattan, Budapest.
- Takáts Sándor [1930]: *Hangok a múltból.* Athenaeum, Budapest. (Emlékezés Mikszáth Kálmánra.)
- Thaly 1903: *Kuruczvilág. A Rákóczi-szabadságharc kétszázados évfordulója alkalmából saját régi költeményeiből egybegyűjté Thaly Kálmán.* Athenaeum R. Társulat, Budapest.
- Tóth Béla 1899: *Magyar ritkaságok.* Athenaeum, Budapest.
- Tóth Béla 1901: *Mendemondák. A világtörténet furcsaságai.* (Második, javított és bővített kiadás.) Athenaeum, Budapest.